

Domkapitel och sockenkyrkor i mellersta Östergötland – spår av medeltida aktörer

Av Göran Tagesson

Tagesson, G., 2007. Domkapitel och sockenkyrkor i mellersta Östergötland. Spår av medeltida aktörer. (The chapter and the parish churches in the central part of county Östergötland, Sweden. A quest for Medieval agency.) *Fornvännen* 102. Stockholm.

How can we understand physical differences between Medieval churches in terms of agency in the rural society? The paper is the first presentation of a project dealing with the parish churches and their special connection to the Medieval chapter of the Linköping Cathedral. The project aims to analyse the variation in the material culture of the parish churches, especially the designs of the early Romanesque structures and their various modifications during the early Gothic period. These differences will be discussed against the background of the development of the Cathedral chapter, to which many churches had a special relation.

The present paper aims at developing a model for basic characterization of the churches during the period 1050–1350, trying to discern and capture major features and changes crucial for understanding the parishes' dependencies to the chapter. A model for analysing the connections between parish churches and the Cathedral chapter is also presented, in order to achieve a closer understanding of the builders and the churches in a context of agency.

Göran Tagesson, Riksantikvarieämbetet, UV Öst, Roxengatan 7, SE-582 73 Linköping
goran.tagesson@raa.se

Strax utanför dagens Linköping ligger de båda medeltida kyrkorna Kaga (fig.1) och Kärna (fig. 2). Båda kyrkorna är byggda vid samma tid, under en tidig del av 1100-talet. De ligger nära varandra, men är ändå helt olika. Kaga har ursprungligt torn med emporium i väster, medan Kärna endast bestod av långhus och kor. Kaga kom att förbli oförändrad under 1200- och 1300-talen, medan Kärna istället byggdes om och fick ett nytt kor och nya inventarier under högmiddeltiden.

Hur ska vi kunna tolka dessa olikheter mellan kyrkorna i sin samtid och i kyrkornas utveckling över tiden? Vilka personer och grupper stod bakom kyrkornas uppförande och föränd-

ring? Vad betyder skillnaderna – är det bara fråga om olika stilinfluenser eller ska vi istället se det som medvetna uttryck från aktivt handlande människor?

Vi har under en tid talat mycket om materiell kultur – och med detta låtit förstå att vi ser den byggda miljön runtomkring oss, föremålen vi omger oss med, våra kläder och vår kropp, som något som inte bara passivt reflekterar våra behov och vår sociala roll. Istället kan vi se den materiella kulturen som ett aktivt medium för att uttrycka önskemål och formulera strategier.

Förhållandet materiell kultur och social struktur är ett vanligt tema i senare tids arkeologi. Frågan är dock vilka individer eller grupper som

står bakom den materiella kulturen. Vad är det som kommuniceras, vem är mottagaren, hur kan vi idag tolka budskapet och hur har det tolkats över tid?

Sockenkyrkorna är ett viktigt källmaterial för att förstå det medeltida samhället. Men fortfarande präglas forskningen till viss del av de stora teologiska, historiska och konstvetenskapliga förklaringslinjerna. Det är svårt att bilda sig en uppfattning om vilken roll som kyrkan spelade i lokalsamhället – vilka som egentligen byggde kyrkorna och varför de uppvisar så stora skillnader sinsemellan.

Följande artikel är tänkt som en presentation och en första delundersökning av ett planerat projekt, som har som målsättning att analysera förhållandet mellan kyrkan som institution och dess aktörer. Syftet är att med hjälp av praxisteori studera kyrkobyggnaderna och deras förändring över tiden och samtidigt identifiera och diskutera vilka grupper som kan stå bakom initiativ till byggnation och arkitektoniska förändringar.

En grundläggande hypotes för projektet är att sockenkyrkorna i Linköpings stift kan studeras i relation till det medeltida domkapitlet. I fallet med kyrkorna i Kaga och Kärna har vi just en sådan möjlighet. Kyrkorna var, i likhet med flera andra kyrkor i stiftet, under högmedeltiden indragna i den avancerade och komplicerade struktur som utgjordes av det medeltida domkapitlet. Kaga var stormanskyrkan som tidigt kom att ingå i ett av de viktigaste kanonikaten, medan Kärna först under 1300-talet kom att spela en roll i domkapitlet, men under helt andra förutsättningar.

Linköpings domkapitel grundades på 1230-talet och tidigt kom en rad kyrkor med tillhörande huvudgårdar att dras in under de enskilda kanonikaten. Kring domkapitlet i Linköping finns ett omfattande skriftligt källmaterial, som möjliggör en mycket detaljerad analys av de enskilda kanonikaten och dess innehavare. Detta betyder att aktörer i form av kaniker, biskopar, frälsepersoner och den lokala menigheten går att fånga i källmaterialet på ett närmast unikt sätt. Förhållandet mellan domkapitlet och kyrkorna, och mellan de enskilda aktörerna, var aldrig konstant, utan har förändrats och fortlöpande

omförhandlats under medeltiden. Detta ger en möjlighet att identifiera och analysera aktörer på flera olika plan i den komplicerade och delvis motsägelsefulla process som ledde fram till förändringar i kyrkobyggnader.

Praxisteori och aktörsanalys har använts inom såväl internationell som nationell forskning, men svensk medeltidsforskning har ofta problem att hitta källmaterial för att kunna problematisera relationerna i praktiken. En vanlig tendens är att svaren hamnar på en alltför generell nivå för att vara riktigt intressanta, ofta under rubriker som »Maktens landskap» eller »Stormän och Kungamakt».

I detta sammanhang kan begreppen *aktörer* och *agency* bidra till att skärpa analysen. Aktörer ska förstås som individer inbäddade i sociokulturella och ekonomiska sammanhang, med bakomliggande mål och strategier men samtidigt med begränsade möjligheter att agera, påverka av omgivningen och situationen. Begreppet *agency* är således agerande inplacerat i tid och rum, ett verktyg som lyfter fram människan bakom modellerna. Historien kan på detta sätt bli en historia om individer och grupper av individer och deras handlande i ett historiskt sammanhang, en kontext (Dobres & Robb 2000). Det medeltida domkapitlet ska i det planerade projektet prövas som analytiskt fält för att studera dessa begrepp.

Domkapitlet och sockenkyrkorna

Den medeltida kyrkan var inte någon enhetlig organisation, utan söderföll i flera olika, sinsemellan tämligen självständiga institutioner. Dessa har givetvis samverkat, men kan många gånger uppträda självständigt och i motsättning till varandra. Herman Schück (1959, s. 399 ff) har i sin avhandling tydliggjort detta genom att framhäva kyrkans olika institutioner och hur de förhöll sig till varandra.

Det medeltida domkapitlet var en speciell organisation vid domkyrkan, bestående av ett antal ledamöter, prelater och kaniker, med uppgift att utgöra biskopens rådgivare, fungera som valförsamling för att utse ny biskop, ombesörja kult och liturgi i domkyrkan samt sörja för prästutbildningen. Linköpings domkapitel kom till under 1230-talet och utvecklades successivt un-

Fig. 1. Kaga kyrka, foto förf., plan efter Nisbeth 1997. —Kaga church.

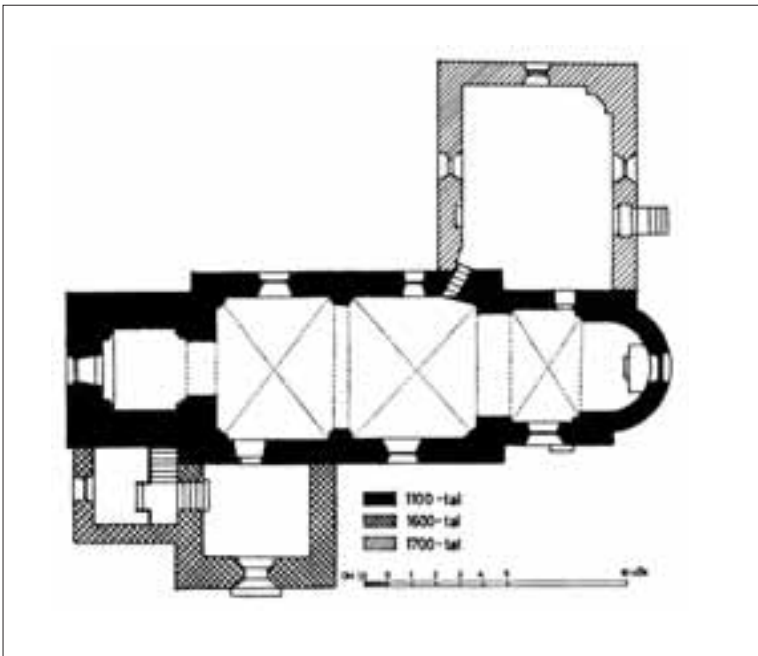
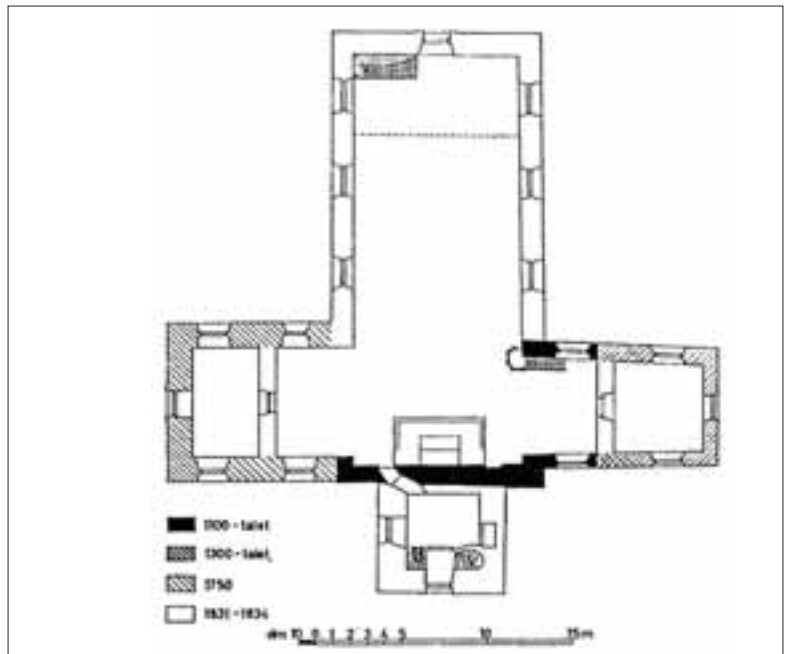

Fig. 2. Kärna kyrka, foto förf., plan efter Lindqvist 2004. —Kärna church.

der medeltiden, med stora genomgripande förändringar vad det gäller kanonikatens sammanställning, prebendernas ekonomiska grund, stiftarnas sociala bakgrund etc. (Schück 1959; för en sammanfattning se Tagesson 2002).

Även förhållandet mellan domkapitlet, sockenkyrkorna och kanikerna har förändrats över tiden. Under 1200-talet bestod donationerna till de nyinrättade kanonikaten i många fall av stora huvudgårdar, och i flera fall tillfogades även annexkyrkor till prebenderna, där kyrkans inkomster anslogs till kanikens försörjning. I sockenkyrkan tillsattes en vikarie, vilken fick lön i pengar som betalades av kaniken. Under 1300-talet kom vikarierna i de annekterade sockenkyrkorna mer och mer att uppfattas som kyrkornas rättmätiga kyrkoherdar. Bandet till kaniken och kanonikatet ersattes ofta av en fast avgift, vars ekonomiska betydelse för kapitlet så småningom blev allt mindre. Det finns även uppgifter om att sockenmenigheten opponerade sig mot kanikernas rättigheter (Schück 1959, s. 426 ff).

Domkapitlet kom att drabbas av det förhållande att många kaniker inte upprätthöll sin tjänst, utan enbart använde inkomsterna för sin egen privata försörjning (s.k. sinekurer). Detta var särskilt vanligt under 1300-talets första hälft, en period som Schück betecknat som en nedgångstid för kyrkan och kapitlet. Ett sätt för domkapitlet att möta dessa tendenser var att försöka tillsätta lediga tjänster med lantkaniker, dvs. bildade och dugliga kyrkoherdar runt om i stiftet. Dessa kaniker har fortsatt att fungera som kyrkoherdar i den ordinarie sockenkyrkan, samtidigt som de fått ett kanonikat med tillhörande gods och ibland annexkyrka. Ytterligare ett sätt för kapitlet att motverka 1300-talets upplösningstendenser var just att upprätta ett residerande kapitel, med kaniker bosatta i stiftsstaderna. Detta blev således grunden för kapitlets utveckling under senmedeltiden och därmed stadens förändrade funktion och starka bebyggelseutveckling (Schück 1959, s. 437ff; Tagesson 2002, s. 159 ff, 247 ff).

Sammanfattningsvis kan vi uppfatta det medeltida domkapitlet som uppbyggt med olika sinsemellan tämligen fristående institutioner (altare + prästtjänst + ekonomisk grund/prebende = kanonikat). Denna struktur var i sin tur for-

mad av olika aktörer (stiftare) med olika social bakgrund och syften, och i sin tur tillkomna under olika historiska skeenden och olika ekonomiska och sociala kontexter. Därtill har strukturen formats och förändrats över tiden, genom såväl yttre påverkan som inre utveckling.

Kyrkorna i Linköpings prosteri – en delstudie

Forskningen kring de medeltida kyrkorna i Östergötland har delvis varit omfattande (exempelvis Lundberg 1928), men splittrad, i någon mån föråldrad och främst inriktad på enskilda kyrkobyggnader. Sedan några år finns en bra översikt genom det s.k. Sockenkyrkoprojektet (Sjöström & Ullén 2004). Frågor som berör begrepp som vanligt – ovanligt, elitärt – icke-elitärt, tidigt – sent, kontinuitet – diskontinuitet är dock fortfarande oklara och saknar tydliga definitioner. För att kunna tolka förändringarna under högmedeltiden, är det nödvändigt att försöka få en bild av hur det tidiga kyrkomaterialet ser ut.

I det följande kommer ett delområde att testas (fig. 3). Undersökningsområdet omfattar sex härader i centrala Östergötland, kring Roxenbygden och med stiftsstaderna Linköping som mittpunkt. Dessa sex härader – Hanekinds, Valkebo, Gullbergs, Åkerbo, Bankekinds och Skärkinds härad – utgjorde Linköpingsprostens område under 1200-talet, möjligen även tidigare. Vid 1300-talets början har prosteriet klivits i två delar (Schück 1959, s. 214 f). Detta område omfattar i stort Östergötlands mellersta centralområde, med rötter tillbaka i förhistorisk tid (Kaliff & Tagesson 2005 och där anf. litt.). Undersökningsområdet karaktäriseras av ett centralt slättområde med gammal kulturbygd, med Stångån, Svartån, Motala ström och sjön Roxen som viktiga vattenleder. Norr om Motala ström och söder om slätten vidtar större skogsområden. Både Stångån och Motala ström har fungerat som förbindelseleder mot söder och öster.

För det nu aktuella arbetet har en inventering genomförts som bygger på litteraturstudier, främst kyrkobeskrivningar för de enskilda kyrkorna, samt egna besök. Flertalet av beskrivningarna ingår i serien *Linköpings stifts kyrkor – korta vägledning*, utgivna av Linköpings stift. Till dessa ska läggas övrig litteratur (exempelvis några

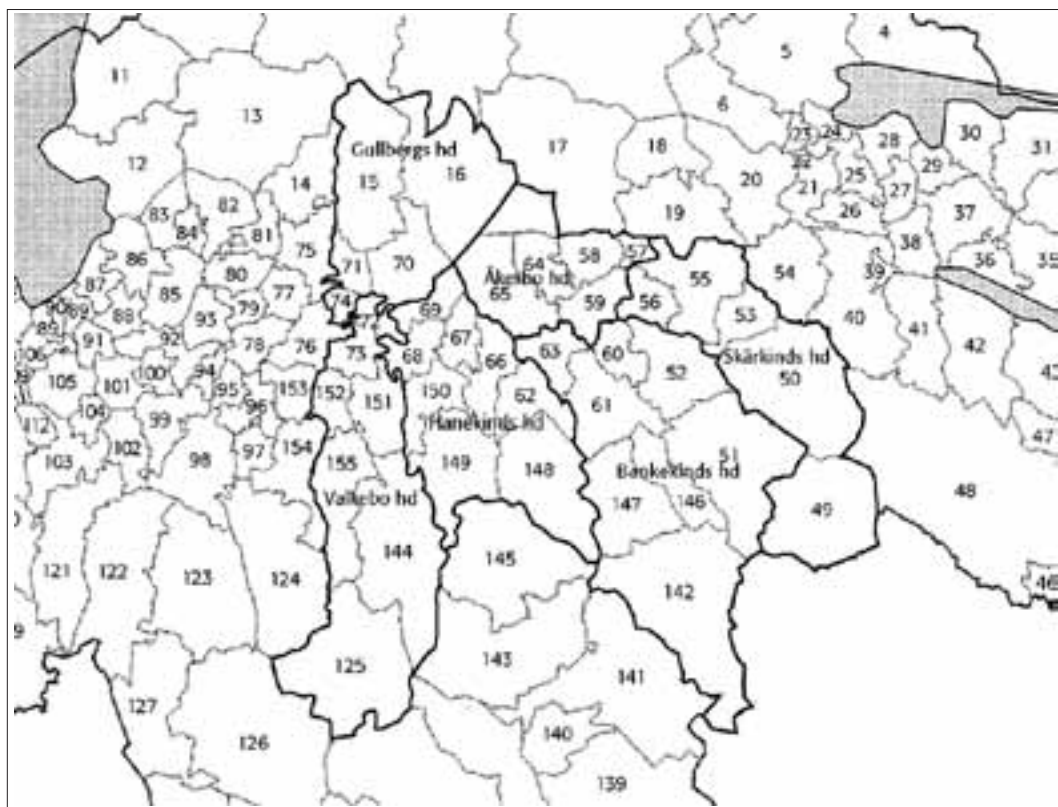

Fig. 3. Undersökningsområdet, centrala Östergötland, efter Sjöström & Ullén 2004. Bankekinds härad: 51- Björsäter, 52- Örtomta, 60- Askeby, 61- Svinstad (Bankekind), 63- Vårdsberg, 142- Åtvid, 146- Värna, 147- Grebo. Gullbergs härad: 15- Ljung, 16- Stjärnorp, 70- Vreta kloster, 71- Flistad, 74- Björkeberg. Hanekinds härad: 62- Landeryd, 66- S:t Lars Linköping, 67- domkyrkan, 68- Kärna, 69- Kaga, 148- Vist, 149- Skeda, 150- Slaka. Skärkinds härad: 49- Skärkind, 50- Östra Ryd, 53- Gårdeby, 55- Skärkind, 56- Gistad. Valkebo härad: 72- Ledberg, 73- Rappestad, 125- Ulrika, 144- Nykil, 151- Rakered och Vikingstad, 152- Sjögestad, 155- Gammalkil. Åkerbo härad: 57- Lillkyrka, 58- Östra Skrukeby, 59- Törnevalla, 64- Östra Harg, 65- Rystad och Näsby. —The area of investigation, central Östergötland.

volymen i Sveriges Kyrkor), samt rapporter och resultat av arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar. Under senare år har två stora inventeringsprojekt genomförts, dels Sockenkyrkoprojektet inom Riksantikvarieämbetet, dels en inventering gjord av Östergötlands länsmuseum på uppdrag av Linköpings stift. Dessa finns tillgängliga i Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister (www.bebyggelseregistret.raa.se). Av största betydelse är det omfattande projekt kring dendrokronologisk analys och datering av kyrkorna som pågått sedan 1980-talets slut (Eriksson 2006).

I det följande ska försök göras att kategorisera kyrkorna socialt, med begreppet *elitär* som grund. Med detta menas att kyrkobyggnaden har stildrag som tolkas ha en särskiljande funktion. Begreppet elitär syftar således främst på utformningen av kyrkobyggnaden som materiell kultur i vid bemärkelse. Däremot kan man inte utan vidare hävda att begreppet elitär har någon specifik social, ekonomisk eller politisk betydelse vad det gäller ägaren/byggaren eller andra grupper på orten. Vi kan inte a priori förutsätta att en viss typ av kyrkor speglar en viss typ av sociala grupper, såsom kungen, stormän-

nen eller sockenmenigheten (Bonnier 1987, s. 248). Först behöver vi en syntax, en kyrkobyggnadens formlära eller grammatik, därefter kan vi analysera den i relation till ägoförhållanden på orten, och slutligen diskutera vilka aktörer som stått bakom och vilka strategier som kyrkorna är en del av.

Kyrkorna under tidig medeltid ca 1050–1250

Det unika med de romanska kyrkorna på Östgötaslätten är att de till stor del fortfarande står kvar eller finns dokumenterade. Däremot vet vi mycket litet om deras föregångare, eventuella träkyrkor från tidig medeltid. Diskussionen kring eskilstunahällarna har pågått sedan 1900-talets början, då fenomenet först uppmärksammades. Tidigare forskning har i första hand tolkat dem som fristående gravmonument på tidigkristna kyrkogårdar. Dateringsmässigt har hällarna ofta placerats i 1000-talet. En inventering av samtliga kända hällar har nyligen genomförts inom Linköpings stift (Neill & Lundberg 1994 och där anf. litt; Hedvall & Menander 2003; Bonnier 2004, s. 33 f).

För den nu aktuella undersökningen har jag valt att tolka närvaron av runristade gravmonument, s.k. eskilstunamonument, som ett tecken på en tidigmedeltida kyrkogård och med antagen närvaro av träkyrka, d.v.s. en föregångare till den romanska stenkyrkan. I undersökningsområdet finns fynd av dessa monument vid 7 lokaler (fig. 4 kolumn 1a). Förutom att visa på platser med kyrkogård och träkyrka från 1000-talet har jag valt att tolka närvaron som ett tecken på en elitär miljö, en tolkning som dominerar även i tidigare forskning (Neill & Lundberg 1994, s. 158). Inom undersökningsområdet har eskilstunamonument påträffats vid kyrkorna i Vreta, Kaga, S:t Lars, Östra Skrukeby, Ledberg, Vårdsberg samt i och invid domkyrkan (för en diskussion kring en eventuell föregångare till domkyrkan, se Arcini & Tagesson 2005, s. 290 ff).

Mot denna bild ska ställas utbredningen av romanska stenkyrkor, totalt ca 31 st (se fig. 4 kolumn 1b). Kyrkorna har ett likartat utseende,

Fig. 4. Tabell över kyrkorna i undersökningsområdet. 1a- runristad gravhäll, dvs tidig träkyrka; 1b- romansk stenkyrka; 1c- stenkyrka med torn; 1d- stenkyrka med stensulptur.

Klass I- typ A- elitär kontinuitet; typ B- äldre elitär diskontinuitet; typ C- yngre elitär diskontinuitet; typ D- icke-elitär.

Klass II- typ A1- elitär kontinuitet av äldre typ, ej sockel; typ A2- elitär kontinuitet av yngre typ, med sockel; typ C1- yngre diskontinuitet av äldre typ, ej sockel; typ C2- yngre diskontinuitet av yngre typ, med sockel.

Klass IIIa: typ E- tidigmedeltida kyrka med högmedeltida förändring, typ G- tidigmedeltida kyrka utan högmedeltida förändring, typ H- ny kyrkobyggnad under högmedeltiden.

Klass IIIb: typ A–E kyrka med elitär kontinuitet med högmedeltida förändring; typ C–E- kyrka med yngre diskontinuitet med högmedeltida förändring; typ D–E- icke-elitär kyrka med högmedeltida förändring; typ A–G- kyrka med elitär kontinuitet utan högmedeltida förändring; typ C–G- kyrka med yngre diskontinuitet utan högmedeltida förändring; typ D–G- icke-elitär kyrka utan högmedeltida förändring.

–Table of churches in the area of investigation. 1a- Runic grave slab indicating early wooden church. 1b- Romanesque stone church. 1c- Stone church with a tower. 1d- Stone church with stone sculpture.

Class I. A: aristocratic continuity. B: early aristocratic discontinuity. C: late aristocratic discontinuity. D: Non-aristocratic.

Class II. A1: early aristocratic continuity, no plinth. A2: late aristocratic continuity, with plinth. C1: late discontinuity of early type, no plinth. C2: late discontinuity of late type, with plinth.

Class IIIa. E: Early Medieval church with High Medieval modification. G: Early Medieval church, no High Medieval modification. H: Church built anew in the High Middle Ages.

Class IIIb. A–E: church with aristocratic continuity and High Medieval modification. C–E: church with late discontinuity and High Medieval modification. D–E: non-aristocratic church with High Medieval modification. A–G: church with aristocratic continuity, no High Medieval modification. C–G: church with late discontinuity, no High Medieval modification. D–G: non-aristocratic church, no High Medieval modification.

Nr	Kyrka	Härad	1a Äldre träkyrka	1b Sten- kyrka	1c Torn	1d Sten- skulptur	Klass I Typ A-D	Klass II Datering	Klass IIIa Högmedt	Klass IIIb För- ändring
067	Domkyrkan	Hanekind	X ?	X	X	X	?		E	A-E
063	Värdsberg	Bankekind	X	X	-	X	A	A ₁	E	A-E
058	Östra Skrukeby	Åkerbo	X	X	X	X	A	A ₂	E	A-E
066	S:t Lars	Hanekind	X	X	X		A	A ₁ /A ₂	G	A-G
069	Kaga	Hanekind	X	X	X	X	A	A ₁	G	A-G
070	Vreta kloster	Gullberg	X	X	X	X	A	A ₁ /A ₂	E	A-E
072	Ledberg	Valkebo	X	X	X		A		E?	A-E?
052	Örtomta	Bankekind		X	X		C	C ₂	E	C-E
055	Skärkind	Skärkind		X	X	X	C		E	C-E
059	Törnevalla	Åkerbo		X	X		C	C ₂	E?	C-E?
060	Askeby	Bankekind		X	X	X	C	C ₁	G	C-G
061	Bankekind	Bankekind		X	X		C	C ₂	E?	C-E?
062	Landeryd	Hanekind		X	X		C	C ₁ /C ₂	E	C-E
065	Rystad	Åkerbo		X	X		C		E?	C-E?
071	Flistad	Gullberg		X	X		C	C ₂	E	C-E
150	Slaka	Hanekind		X	X		C	C ₂	E?	C-E?
152	Sjögestad	Valkebo		X	X		C		G	C-G
074	Björkeberg	Gullberg		X	X?		C?		G?	C?-G?
144	Nykil	Valkebo		X	X?		C?		G	C?-G?
155	Gammalkil	Valkebo		X	X?		C?		E?	C?-E?
073	Rappestad	Valkebo		X	X?		C?		G?	C?-G?
056	Gistad	Skärkind		X		?	D		G	D-G
057	Lillkyrka	Åkerbo		X			D		G	D-G
064	Östra Harg	Åkerbo		X			D		G	D-G
068	Kärna	Hanekind		X			D		E	D-E
148	Vist	Hanekind		X			D		E	D-E
149	Skeda	Hanekind		X			D		E	D-E
151	Rakered	Valkebo		X			D		G?	D-G?
151	Vikingstad	Valkebo		X			D		E?	D-E?
065	Näsby	Åkerbo		X			D?		G	D-G
147	Grebo	Bankekind		X			D?		E?	D?-E?
050	Östra Ryd	Skärkind							H	
053	Gårdeby	Skärkind							H	
142	Ärvid	Bankekind							Senmedt	
146	Värna	Bankekind							Sen-medt	
051	Björsäter	Bankekind							Träkyrka	
015	Ljung	Gullberg		?			?		?	
016	Stjärnorp	Gullberg							Ny tid	
049	Yxnerum	Skärkind		?			?			
125	Ulrika	Valkebo							Ny tid	

med långhus, smalare kor och absid, i vissa fall torn och med byggnadsmaterial som i de flesta fall utgörs av lokalt bruten kalksten. En kyrka avviker genom sin planlösning, nämligen rundkyrkan i Vårdsberg. I några fall har kyrkorna kunnat dendrodateras, se nedan, i andra fall har de fått en stilmässig datering till tidig medeltid. Utbredningen pekar på en väsentligt större spridning i de centrala delarna av undersökningsområdet jämfört med de tidiga träkyrkorna. Endast ett fåtal socknar i områdets södra, norra och sydöstra perifera delar har först senare under medeltiden fått en stenkyrka.

För att ytterligare differentiera gruppen stenkyrkor har samtliga romanska stenkyrkor med torn listats (fig. 4 klass 1c). Det rör sig om ca 20 st kyrkor, d.v.s. en tämligen hög andel av samtliga stenkyrkor. En jämförelse med spridningen av tornkyrkor (Bonnieur 2001) visar att området tillhör de mer torntäta i det tidigmedeltida Sverige.

Flera av kyrkorna har även fått en mer speciell utformning av tornet. Det kan röra sig om ett markerat västverk, i några fall absidformade kapell, dubbla trappor och med tornkammare i andra våningen med öppning mot öster, som sannolikt fört ut till ett emporium, en balkong i kyrkans västra del. Dessa inrättningar är särskilt tydliga i Askeby och Bankekind (Lindblom 1921a; Redelius 1972; Nisbeth 1993; Cnatingius 1994) och har även antagits för Linköpings domkyrka (Cnatingius et al. 1987) och Vreta (Curman & Lundberg 1935). Möjligen har Vreta och Linköping fungerat som inspirationskälla för de senare kyrkorna.

I andra sammanhang kan det röra sig om enklare arrangemang. Östra Skrukeby, Kaga och Flistad har tornkammare, med öppningar i andra våningen in till långhuset, vilket bör kunna tolkas som en form av emporium eller liknande. För samtliga dessa kyrkor har tidigare forskare menat att det skulle röra sig om kyrkor byggda av kunga- eller stormansfamiljer.

Till bilden hör även att flera av dessa kyrkor har försetts med stensulptur (fig. 4, klass 1d). I Askeby, Vårdsberg och Skärkind finns figurmotiv. I Kaga finns en bevarad stensulptur av en biskop, vilken sannolikt har ingått i en baldakinportal. Även i Östra Skrukeby ingår figural stensulptur i den rikt utformade sydportalen.

Förhållandet mellan tidiga träkyrkor samt stenkyrkor med och utan torn skulle kunna studeras som ett förhållande mellan elitär kontinuitet och diskontinuitet. En typindelning har gjorts på följande sätt:

- *Typ A.* Elitär kontinuitet. Eskilstunamonument (träkyrka) — stenkyrka med torn.
- *Typ B.* Äldre elitär diskontinuitet. Eskilstunamonument (träkyrka) — stenkyrka utan torn.
- *Typ C.* Yngre elitär diskontinuitet. Inte Eskilstunamonument — stenkyrka med torn.
- *Typ D.* Icke-elitär miljö. Varken Eskilstunamonument eller stenkyrka med torn.

Typ A omfattar 6 kyrkor, alla med en central placering i området. Samtliga platser med Eskilstunamonument har således ersatts under tidig medeltid av en romansk kyrka med speciell utformning, i form av ett torn och i flera fall inrättade med emporium och liknande. Tornen är i de flesta fall primära och har tillkommit samtidigt med kyrkan. Till gruppen kan även föras rundkyrkan i Vårdsberg samt den speciellt påkostade kyrkan i Vreta. I flera fall har kyrkorna försetts med stensulptur och i fallet med Vreta har kyrkan bl.a. ett mycket speciellt gravkor.

För *typ B* saknas helt kyrkor inom undersökningsområdet, d.v.s. det finns inga exempel på platser med eskilstunafragment, där den efterföljande stenkyrkan saknar torn. Ett sådant fall finns dock strax utanför undersökningsområdet, i Fornåsa (fig. 3:80). Varianten existerar således, men är extremt ovanlig. Detta tyder på att det vanligaste är att elitära kyrkplatser under 1000-talet även fortsatt som detta under 1100-talet.

Typ C omfattar stenkyrkor med torn, som saknar indikationer på en föregångare från 1000-talet. Kyrkorna tolkas således som elitära miljöer på 1100-talet, men utan elitära drag från perioden tidigare. Gruppen omfattar ca 14 kyrkor, vilket innebär att kyrkor av typ C är mer än dubbelt så många som kyrkor av typ A. Detta kan tolkas som att det skett en omfattande ök-

kan tolkas som att det skett en omfattande ökning och en geografisk breddning av antalet elitära platser under 1100-talet.

Kyrkorna i typ C har en något mer perifer geografisk utbredning. Även om det finns kyrkor inom gruppen med en speciell utformning, så kan man säga att de mer ordinära tornkyrkorna överväger. Vid en jämförelse mellan typ A och C framgår det att skillnaderna inte bara består i att typ C är senare etablerade som elitära miljöer, de förra är även generellt mer påkostade än de senare kyrkorna.

I nästa steg är det viktigt att försöka datera tillkomsten av de romanska stenkyrkorna och se om det finns några tidsmässiga skillnader mellan typerna. Genom systematisk provtagning sedan 1980-talet finns idag dateringar från totalt 29 kyrkor (Eriksson 2006). 8 av dessa finns inom undersökningsområdet.

Tidigare har forskningen uppmärksammat att vissa kyrkor saknar sockel, medan andra har skråkantsockel (Bonnier 1996; 2004, s. 39). Det senare har ansetts vara ett typiskt cisterciensiskt stildrag, vilket förekommer bl.a. i Alvastra kloster som grundades 1143 och i Vreta klosters nya rakslutna kor samt i klostrets östlänga från 1160-talet och framåt. Erikssons sammanställning visar tydligt att avsaknad respektive närvaro av skråkantsockel kan användas som ett dateringshjälpmedel, där den kronologiska skilljelinjen går någonstans vid 1100-talets mitt. Bland de tidigaste kyrkorna med skråkantsockel finns Väversunda som dendrodaterats till 1160-talet (Eriksson 2006, s. 79). Detta innebär ett starkt stöd för ett tidigare antagande om att de äldsta kyrkorna under 1100-talet saknat sockel.

Inom typ A finns kyrkor både med och utan skråkantsockel. Detta innebär att kyrkorna i typ A, som samtliga har en elitär kontinuitet och i de flesta fall har en speciell utformning, även utmärks för generellt tidiga dateringar. De allra flesta tidiga kyrkorna utan sockel hör till typ A. Kyrkor med skråkantsockel tillhörande denna typ verkar samtidigt utgöra det tidigaste skiktet, med dendrodateringar till tiden strax efter 1100-talets mitt.

En majoritet av kyrkorna i typ C har skråkantsockel, vilket ger en datering till tiden efter 1100-talets mitt. Ett viktigt undantag utgör

återigen Askeby, som är den enda kyrkan i området av yngre elitär diskontinuitet som samtidigt saknar sockel och kan ges en datering till 1140-talet. Även Landeryd (fig. 5) utgör ett liknande exempel, en kyrka utan elitär bakgrund, som i sitt äldsta skede saknar sockel, men där det sekundära tornet har sockel (se fig. 4, klass II). Detta sammantaget visar att kyrkor av typ A kan dateras till 1100-talets första hälft (typ A1) eller 1100-talets andra hälft (typ A2), medan typ C generellt dateras senare till 1100-talets andra hälft (typ C2), med Askeby och Landeryd som undantag (typ C1).

För typ D, icke-elitära kyrkor utan torn, finns däremot inte många dateringar att tillgå. Gårdeby stenkyrka med långhus, kor och absid, men utan torn, har fått en dendrodatering till 1200-talets slut, vilket betyder att kyrkan har byggts under högmedeltid, trots en tidigmedeltida planform. För övriga kyrkor inom gruppen finns endast få uppgifter om sockel. Sammantaget finns det inte tillräckligt med dateringar och undersökningar för att ge en tydligare bild av typ D. Det är möjligt att flera av kyrkorna som betecknas som typ D istället har tillkommit senare under högmedeltiden.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att undersökningen så här långt visat på ett antal intressanta sammanhang. Under 1000-talet framträder platser med fynd av Eskilstunamonument, som tolkas som tidiga kyrkogårdar med påkostade gravmonument av elitär karaktär. I samtliga fall inom undersökningsområdet har dessa platser förstärkt sin elitära ställning under 1100-talet. Stenkyrkorna som ersatt de förmodade träkyrkorna har i de flesta fall fått torn med speciell utformning. Bland dessa finns områdets tidigaste generation av kyrkor, domkyrkan och Vreta, som anses kunna dateras till sekelskiftet 1100. En generation senare tillkommer Kaga, med datering till 1120-talet (samtida med exempelvis Herrestad, Örberga och Hagebyhöga i västra Östergötland), medan de yngsta kyrkorna utan sockel, Askeby och Östra Skrukeby, kan dateras ytterligare en generation senare, till 1140-talet eller 1100-talets mitt.

Under 1100-talets senare hälft förekommer kyrkor med skråkantsockel och samtliga dessa saknar, vad vi vet, föregångare i form av trä-

grupp är Askeby, daterad till 1140-talet, och som verkar vara en ny elitär plats utan äldre föregångare, men i övrigt framträdande genom sin rika arkitektoniska utformning med korsarmar, tornkammare, emporium, dubbla trappor och tornkapell.

Övriga kyrkor med datering till 1100-talets andra hälft kan karaktäriseras som elitära genom tillkomsten av torn, men i övrigt saknas mer spektakulära drag som emporier, stensulptur etc. Slutligen kan gruppen stenkyrkor utan torn karaktäriseras som icke-elitär, med dateringar som i undantagsfall kan vara tidiga, men generellt sett sannolikt är yngre, till och med högmedeltida dateringar kan vara aktuella.

Sammantaget har analysen resulterat i en handfast metod att studera olika grader av social hierarki. Man skulle kunna tolka det så att antalet elitära kyrkplatser under 1000-talet varit tämligen få, för att öka och breddas under 1100-talet. De gamla elitära platserna har förstärkt sin ställning med hjälp av stentorn och rik utsmyckning, samtidigt som ett nytt antal elitära kyrkor etablerats, men med mindre utvecklad utformning. Slutligen byggs sannolikt gruppen med stenkyrkor utan torn under en längre period.

Stenkyrkobyggandet har i flera sammanhang i sig antagits vara ett elitärt uttrycksmedel. Av resultatet från undersökningsområdet framgår stenkyrkobyggandet snarast höra till det normala under tidigmedeltid, åtminstone i de centrala delarna av undersökningsområdet. Av analysen framgår det vidare att kombinationen av elitär kontinuitet under 1000–1100-talen och en allt rikare utformning av kyrkorna verkar vara avhängigt av varandra. Det finns alldeles klart olika hierarkier i kyrkornas utformning, som i denna analys betecknats som typ A, C och D.

Kyrkorna under högmedeltid ca 1250–1350

Högmedeltidens kyrkobyggande har i tidigare forskning inte tilldragit sig lika stort intresse som den tidiga medeltidens. Ann Catherine Bonnier har dock fokuserat på perioden i sin avhandling om de uppländska kyrkorna, där det framgår att ett stort antal kyrkor har uppförts resp. förändrats under perioden (Bonnier 1987). Högmedeltidens typiska kyrka är en salkyrka, med rektangulär planform och med både långhus och

kor inom samma kyrkorum. I många fall finns även exempel på att den äldre romanska kyrkan har byggts om och försetts med ett nytt rakslutet kor, i några fall finns även tillbyggnader i form av korsarmar. Ytterligare en vanlig typ är kyrkor med långhus och smalare rakslutet kor. Under perioden finns även de äldsta exemplen på sakristior och vapenhus (Bonnier 1987; 2004, s 46).

I den följande undersökningen (se fig. 4, klass III) har kyrkorna delats upp i tre typer:

- *Typ E.* Äldre kyrkor med förändringar under högmedeltiden.
- *Typ G.* Äldre kyrkor utan förändringar under högmedeltiden.
- *Typ H.* Nya kyrkor under högmedeltiden (1250–1350).

Förhållandet i Östergötland skiljer sig en del från exempelvis Uppland. Inom undersökningsområdet finns endast två *nya stenkyrkobyggnader* (*typ H*). Gårdeby kyrka med romansk planform, dvs. långhus och smalare kor med absid har kunnat dendrodateras till 1200-talets slut. Intressant nog har Asby kyrka i södra Östergötland en liknande planform och en likaledes sen dendrodatering till efter 1280 (Eriksson 2006, s. 12). Östra Ryds kyrka inom undersökningsområdet har däremot en salkyrkoplan, och den kan möjligen dateras till 1200-talets senare del eller ännu senare. Både Gårdeby och Östra Ryd har ett något perifert läge i undersökningsområdets utkant och ingen av kyrkorna har några elitära drag, dvs. de saknar torn eller andra utsmyckningar.

Kyrkor av typ E omfattar totalt ca 19 st. Klostertyrkyrkorna i Vreta och Askeby har en i detta hänseende speciell utformning och faller utanför ramen. För övriga kyrkor gäller att de har fått tillbyggnader av nya rakslutna kor. De mest påkostade har även fått korsarmar i söder och norr. Vårdsberg har fått nytt kor och korsarmar i ett och samma ombyggnadsskede, vilket framgår av den utvändiga skråkantsockeln (Cnattingius & Ljungstedt 2000).

Behuggningsteknik med tandad mejsel innebär att en speciell typ av mejsel med tänder har använts vid tillhuggningen av kvaderstenar och arkitektoniska detaljer. Spår av detta finns på en rad stenbyggnader, framför allt i Linköpings stift.

Den tandade mejseln har tidigast påvisats på Linköpings domkyrkas norra korsarm och har kopplats samman med att en ny byggnadshytta börjat verka där vid 1230/40-talet. Den tandade mejseln verkar framför allt ha använts av byggnadshyttor under perioden fram till 1300-talets mitt (Cnatingius et al 1987, s. 85, 94, 248; Gardelin 1997a s. 779; 1997b s. 162; 2006).

En likartad tillbyggnad som i Vårdsberg finns i den närbelägna Örtomta kyrka, men här är byggnadshistorien betydligt mer komplicerad och kyrkan idag bevarad i ombyggt skick (Nisbeth 1994). Landeryds kyrka var nyligen föremål för en ingående murverksanalys (Lindqvist 2005; Tagesson 2006). Av Skärkinds medeltida kyrka återstår endast koret, men en avbildning från 1800-talet visar att kyrkan haft liknande korsarmar och rakslutet kor som i de ovan behandlade kyrkorna. Östra Skrukeby (fig. 6) är ytterligare en kyrka i området som har en liknande tillbyggnad. Den romanska kyrkan har under högmedeltiden byggts till med ett sidoskepp i norr, möjligen har det bestått av tvärställda tunnvalv. Tre pelarbaser som påträffats under golvet tyder på detta, medan en bevarad impostlist för tankarna till de ovan nämnda kyrkorna. Under senmedeltiden har kyrkan ytterligare förändrats genom ett nytt rakslutet kor (Cnatingius 1927; Nisbeth 1962).

Gemensamt för dessa fem kyrkor i undersökningsområdet är den tämligen omfattande omgestaltningen av kyrkornas kordel. Vårdsberg är det tydligaste exemplet på att korsarmar och rakslutet kor tillkommit vid ett och samma tillfälle, med en tämligen säker datering till perioden 1250–1350. I Örtomta och Landeryd förefaller det sannolikt att en liknande utbyggnad skett, även om det inte går att helt belägga för närvarande. Gemensamt för Vårdsberg, Örtomta, Landeryd och Östra Skrukeby är närvaron av impostlister. Några dendrodateringar av dessa omgestaltningar saknas tyvärr inom undersökningsområdet. Däremot har utbyggnaden av Rogslösa i västra Östergötland tämligen väl kunnat dendrodateras till 1200-talets slut (Bonnier 1996). Forsiktigtvis kan de korsformade koren i Östergötland dateras till perioden 1250–1350. Särskilt utbyggnaden i Vårdsberg, Örberga och Rogslösa har tolkats som påverkan från det

korsformade koret i Vreta (Bonnier 2004, s 46).

Man har diskuterat vilken betydelse dessa utbyggnader haft. Det är klart att korsarmarna haft breda öppningar mot långhuset genom gördelbågar, där impostlisterna har sin placering. Det är således knappast fråga om några förvuxna vapenhus eller dylikt, vilket ibland har hävdats. Samtidigt verkar det klart att de inte behöver vara uppförda vid ett och samma tillfälle. En viktig uppgift finns för Örtomtans del, där korsarmarna i senare tid kallats S:t Olofs resp. S:ta Annas kor, vilket tyder på att dessa ska tolkas som »kor», dvs. utbyggnader med syfte att ge utökad plats åt sidoaltarna och en därmed förknippad rikare liturgi (Nisbeth 1994). Även om byggnadshistorien inte är fullt utredd, finns det anledning anta att man i flera fall har avsett en utbyggnad av såväl kor som korsarmar. Liknande utbyggnader finns även vid andra kyrkor i Östergötland, t.ex. Rogslösa, Örberga, möjligen även Västerlösa och Viby i västra Östergötland, samt Kvillinge, Styrstad och Östra Stenby i östra Östergötland. Ann Catherine Bonnier har diskuterat förekomsten av korsarmar, nord- och sydportaler samt dubbla vapenhus och menar att detta bruk »kan ha spritts via det högre prästerskapet och kanske också varit begränsat till de kyrkor där dessa officierade» (Bonnier 1987, s. 243). Förekomsten av korsarmar är i övrigt mycket sällsynt i Sverige (Bonnier 2004, s. 47).

Andra kyrkor i området har fått en något enklare utbyggnad, främst i form av ett nytt rakslutet kor, ofta med samma bredd som långhuset. I många fall är dessa förändringar svåra att tidfästa. Koret i Kärna kyrka har haft ett masverksfönster i öster enligt äldre uppteckningar. Gunnar Lindqvist har kopplat koret till det nya triumfkrucifix som har daterats till 1324. För Vist kyrka har en uppgift om en donation till kyrkobygget 1350 kopplats till korutvidgningen. Skeda kyrka har fått en tillbyggnad av långhuset i väster, med ett högt och smalt spetsbågigt fönster med tegelomfattning som har daterats till 1300-talets första hälft. I Skeda finns även en kalkmålning i södra långhusmuren som daterats till ca 1300. Det rakslutna koret däremot har daterats till sekelskiftet 1400 (Lindqvist 2004; Lindqvist 1978; Lindqvist utan årtal).

Ytterligare kyrkor som kan ha fått nya rak-

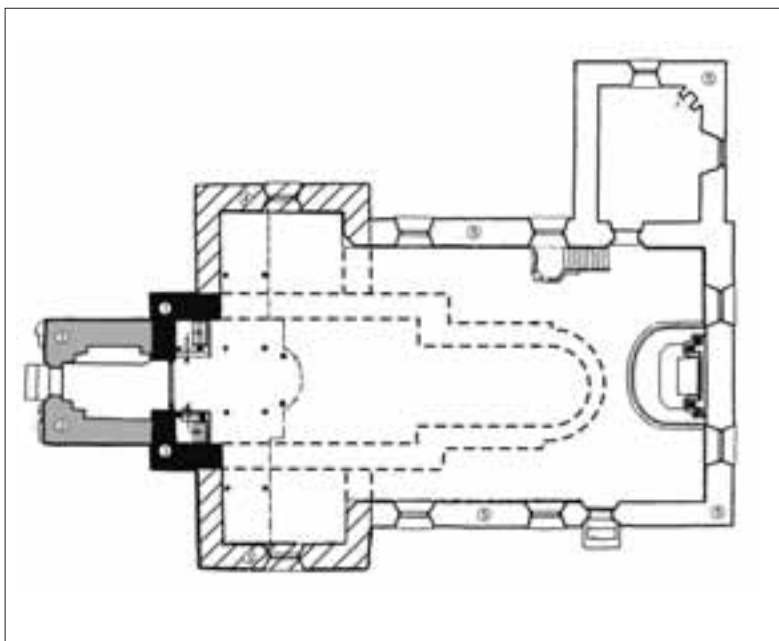

Fig. 5. Landeryds kyrka, Plan förf. och Lars Östlin, efter Tagesson 2006. —Landeryd church

slutna kor är Törnevalla, Svinstad (nu Bankekind), Vikingstad, Rystad, Ledberg och Gammalkil, men eftersom dessa är rivna eller ombyggda är dateringen osäker. Återanvänd sten med behuggning av tandad mejsel finns i de på 1800-talet nybyggda kyrkorna i Törnevalla, Svinstad, Rystad och Vikingstad, vilket skulle kunna peka på att de blivit ombyggda under högmedeltiden (Gardelin 2006, s. 161 ff). För Vikingstads del finns möjligheten att kyrkan tillkommit först under högmedeltiden.

I Flistad kyrka har tornet byggts om, något som genom dendrodatering kan tidfästas till 1320-talet och samtidigt har sannolikt nordportalen byggts med sitt treklöverformade tympanonfält (Cnatingius 1977; Eriksson 2006, s. 31). Slaka kyrka förbättrades år 1335 enligt en gammal inskrift i kyrkan, men det är oklart vad som avses, eftersom endast tornet är bevarat. I Björkebergs kyrka har triumfbågen vidgats och väggarna putsats vid 1200-talets slut, ett fenomen som sannolikt har varit vanligt (Lindqvist 1988; Cnatingius 1967). Det ligger dock utanför det nuvarande arbetets ramar att utreda dessa förändringar och dess datering.

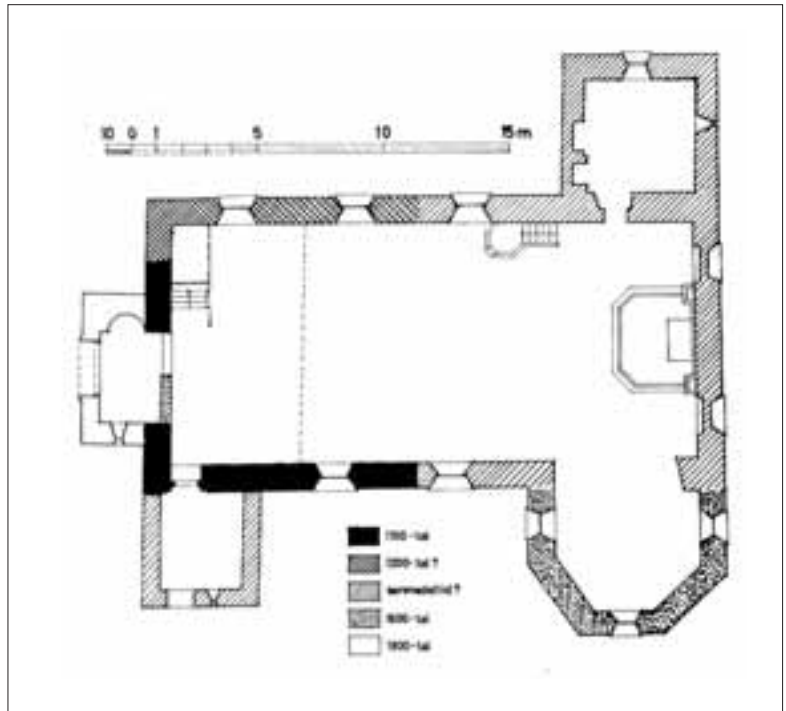
Kyrkor av typ G utgörs av romanska kyrkor som inte har förändrats under högmedeltiden. Till denna grupp räknas ca 12 kyrkor. Tydliga exempel utgörs av Kaga, S:t Lars i Linköping, Lillkyrka och Östra Harg, vilka samtliga är bevarade och möjliga att studera. Andra kyrkor som Sjögestad, Nykil, Gistad, Rakered, Näsby och Rappestad är rivna eller starkt omändrade, men där det finns äldre uppgifter som tyder på att det inte tillkommit några förändringar under högmedeltiden. För Ljungs kyrka saknas helt uppgifter om medeltida förhållanden.

Sammantaget verkar det som om en majoritet av de romanska kyrkorna blivit förändrade under högmedeltiden, medan ett mindre antal inte genomgått någon förändring. Ett mindre antal kyrkor har nybyggts under perioden, medan det för andra råder oklara förhållanden. Bland de kyrkor som förändrats under högmedeltiden är det i de flesta fall kordelen som förändrats, med en breddning och förlängning samt rak östvägg, i ett antal fall även i kombination med korsarmar.

Vilka av de romanska kyrkorna är det då som har förändrats under högmedeltiden och vilka saknar sådana spår? I fig. 4 klass IIIb har

Fig. 6. Östra Skrukeby kyrka, foto förf. Plan efter Nisbeth 1962. —Östra Skrukeby church.

den romanska typindelningen A–D kombinerats med de högmedeltida typerna E–H. Inte oväntat finns det ett samband mellan elitära kyrkor (typ A och C) och förändringar under högmedeltid (typ E), inte mindre än ca 14 kyrkor. På samma sätt finns det en god överensstämmelse mellan icke-elitära romanska kyrkor (typ D) och avsaknad av tillbyggnader under högmedeltiden (typ G) omfattande 5 kyrkor. Flera av dessa är dock dåligt kända och det är möjligt att siffran är högt räknad.

Verkligt intressanta är dock de kyrkor som har ett avvikande mönster, där äldre elitära kyrkor saknar senare förändring (typ A–G och C–G), respektive fall där icke-elitära romanska kyrkor genomgått ombyggnation (typ D–E). Bland de förra märks särskilt Kaga och S:t Lars, som har daterats till tidigt 1100-tal och med elitär kontinuitet till 1000-talet. S:t Lars var dessutom prostkyrka i området, med stort västtorn och en stor mängd s.k. Eskilstunamonument. Kyrkan var vidare under medeltiden nära granne med domkyrkan, där det skedde en mycket stor nybyggnation av den gotiska katedralen, från 1230-talet och fram till 1360-talet. Trots detta finns det inga tecken på några högmedeltida förändringar. På samma sätt har Kaga ansetts som Sverkerska ättens huvudkyrka, som på 1200-talet ägdes av Folkungaätten, se nedan.

Det finns även en handfull kyrkor med torn med elitär diskontinuitet som saknar kända utbyggnader under högmedeltiden, (dvs. kyrkor med torn men utan Eskilstunamonument), såsom Sjögestad, Björkeberg och Nykil. På samma sätt är de högmedeltida förändringarna i Vist, Skeda och Kärna intressanta, då det rör sig om kyrkor utan några tidiga elitära attribut.

Sammanfattningsvis har analysen av kyrkornas utveckling under högmedeltiden visat att ett stort antal kyrkor i området har genomgått viktiga förändringar. Minst två nya kyrkor har tillkommit, samtidigt som majoriteten av de romanska kyrkorna fått delvis betydande förändringar genom nya kor, i flera fall i kombination med korsarmar, samt i undantagsfall förlängning av långhuset, ny portal etc. Inre förändringar i form av påvisade vidgningar av triumfbågen är viktiga för att förstå kyrkornas liturgiska förändring, vilken kan vara en förklaring även till de

nya korens utformning, frågor som i framtiden kräver närmare studier. Intressant är även att i majoriteten av fallen är det de romanska elitära kyrkorna som förändrats, dvs. de visar sig vara mest förändringsbenägna, medan majoriteten av de icke-elitära kyrkorna inte förändras. De kyrkor som avviker från detta mönster blir intressanta att studera närmare i den fortsatta analysen.

Kyrkobyggnaden som struktur och strategi

Hittills har kyrkorna i området behandlats som artefakter, lösryckta från sitt sammanhang, uppordnade i rader och kolumner. Analysen har varit nödvändig för att förstå vad som är vanligt och ovanligt, generellt och speciellt. Det är dags att sätta in kyrkorna i sitt sociala sammanhang, att försöka förstå variationen som uttryck för strategier i lokalsamhället.

Bland kyrkorna som behandlats ovan, har flera haft en eller annan koppling till domkapitlet. I tidigare forskning har som ovan nämnts, vissa arkitektoniska detaljer framhållits som vanliga bland kyrkor med anknytning till domkapitlet, alternativt spritts via det högre prästerskapet (Bonnier 1981; 1987, s. 239 ff). Samtidigt tyder även en översiktlig analys av förhållandena i såväl Uppland som Östergötland på att det knäppast går att urskilja enkla samband mellan arkitektoniska stildrag och beställare, mellan kyrkotyper och kopplingar till olika sociala eller institutionella grupper. Materiell kultur verkar helt enkelt inte låta sig fångas i så enkla kausala sammanhang.

När domkapitlet i Linköpings stift skapades under 1200-talets första hälft har flera kyrkor från undersökningsområdet donerats till kanonikatens prebenden. Det gäller för S:t Lars och Landeryd som blev annexkyrkor till 1:a prelaturen (domprosteriet), Rystad och Östra Harg, senare även Gammalkil och Nykil, donerades till 1:a kanonikatet (senare ärkediakonatet), Örtomta som tillsammans med Mjölby fördes till det 3:e kanonikatet, Kaga som tillsammans med Östra Husby fördes till det 8:e kanonikatet samt slutligen Östra Skrukeby, som donerades till det 12:e kanonikatet. Detta innebar i de flesta fall att kyrkans inkomster donerades till kanikens prebende och underhåll, men i många fall kan vi ana att det även innebar att äganderätten till

kyrka och huvudgård skänktes och att det sannolikt var fråga om gamla privatkyrkor (Schück 1959; Tagesson 2002, s. 284).

Under 1300-talet har mönstret förändrats. Inga kyrkor och huvudgårdar har på samma sätt donerats till nya prebenden, inga nya kanonikat instiftades, samtidigt som nya altarestiftelser ofta haft ett mindre och mer spritt jordinnehav. Istället har andra typer av kyrkor dragits in i domkapitlet, genom att kyrkoherdar runt om i stiftet blivit valda till kaniker. Exempel på detta är kyrkorna i Kärna, Vist och Skeda, medan andra kyrkor har haft en ännu mindre tydlig formell koppling till domkapitlet (Schück 1959, s. 71 ff, 426; Tagesson 2002, s. 284). Parallellt med detta har flera kaniker och prebendater blivit residerrande och upprättat residensgårdar kring domkyrkan i Linköping (Tagesson 2002, s. 286 ff).

Möjligheten att jämföra resultaten av den arkitektoniska syntaxen med kyrkornas relation till domkapitlet framstår som intressant. Mycket av detta arbete ligger på framtiden, men avslutningsvis ska presenteras en modell för hur detta skulle kunna genomföras (angående Västerlösa kyrka som ett liknande exempel se Tagesson 2003). Modellen prövas mot tre olika kyrkor i närheten av Linköping, samtliga med olika relationer till domkapitlet.

Kaga kyrka är urtypen för en »fin» och välbevarad medeltida kyrka, räknad som en av de östgötska klenoderna och ett omtyckt turistmål. Den romanska kyrkan framträder här som ett skolexempel, med primärt torn, långhus, smala rekor och absid. Till kyrkans sevärdheter hör de fina 1400-talsvalven med kalkmålningar. Ovan de senmedeltida valven finns välbevarade rester av senromanska målningar från 1200-talets början från tiden då kyrkan hade ett plant trätak. Till kyrkan hör även en märklig stensulptur, föreställande en biskop och ett lejon, sannolikt från en romansk baldakinportal. Ett märkligt Kristushuvud från ett romanskt krucifix förvaras på länsmuséet. Tornet har i bottenvåningen ett rum med bred portal in till långhuset. I tornets andra våning finns en bred rundbågig öppning, möjligen till ett emporium (Cnattingius 1997).

Till kyrkan hör en runristad gravhäll, vilket visar att den romanska kyrkan har föregåtts av

en kristen kyrkogård från 1000-talet, sannolikt med en träkyrka. Kyrkan är belägen centralt på slätten invid Svartån, utmed den medeltida vägen mellan Linköping och Vreta. Det är således fråga om en kyrka med elitär kontinuitet, där de elitära dragen understryks av det primära tornet, stensulpturen och den mycket tidiga dateringen till 1120-talet.

Enligt traditionen byggde kung Sverkers far Karnuka kyrkan år 1137 och lät vid invigningen döpa sin far Kol, som strax därefter avled och begravdes i sina dopkläder. Det framgår att tidigast Sverkerätten, därefter Folkungaätten (Bjälboätten) haft ett omfattande jordinnehav i Kaga, och att kyrkan därför uppförts på deras mark. Såväl traditionen som senare dokument om jordinnehav, liksom kyrkans utformning, pekar på att det är fråga om en stormanskyrka, en egenkyrka, som 1272 donerades av kung Valdemar till S:t Michaelis kanonikat vid domkyrkan. Senare har ytterligare gods donerats till kanonikatet, nämligen Husby gård och kyrka på Vikbolandet (Beckman 1912; Linderholm 1986; Tagesson 2002, s. 291).

Det som i våra dagar gör Kaga till en »fin gammal medeltida» kyrka är det faktum att kyrkan inte har förändrats nämnvärt efter den första tiden. Det finns inga högmedeltida förändringar, koret kom att stå oförändrat, och inte heller finns det några belägg på några nya inventarier under 1200–1300-talen. I detta sammanhang är det intressant att notera att kanonikatet kom att fungera som sinekur under en längre period. År 1313 finns uppgifter om att Nicolaus Sigvasti var kanik i prebendet, han omtalas även som kyrkoherde i Östra Husby och samtidigt ärkedjåkne i Uppsala. Denne framgångsrike person är vad historikerna brukar kalla för ämbetsjägare, dvs. en prästman som samlade på sig rika prebenden och lade beslag på inkomsterna till kyrkan. Detta mönster skulle fortgå under stora delar av 1300-talet, flera innehavare har varit kaniker och även biskopar i Västerås. Möjligen var det kaniken Nils Jonsson Feet som först upprättade S:t Michaelis residensgård vid domkyrkan. Först efter 1405 kom kaniken att bli permanent residerande i stiftsstad (Schück 1959, s. 405f.).

Mot bakgrund av detta är det inte så konstigt att Kaga kyrka har bevarat sitt romanska

den. Kaga kyrka är således en romansk kyrka med elitär kontinuitet och med tidig datering (typ A), medan kyrkan under högmedeltiden saknar förändringar (typ G). Kyrkan byggdes som tidig stormanskyrka för tidens ledande dynasti, bland de tidigaste i landskapet, i en första byggnadsgeneration efter domkyrkan och klosterkyrkan i Vreta och med alla de attribut som hörde till denna typ av kyrkobyggnad. Efter 150 år i familjens ägo skänktes den till domkyrkan för att bilda annexkyrka till ett av de främsta kanonikaten vid domkyrkan, ett rikt pastorat, där snart en lågavlönad vikarie fick svara för gudstjänst och själavård. Kaniken har uppenbarligen saknat intresse för kyrkan, vars inkomster istället gick till kanikens uppehälle (Schück 1959, s. 427). Den förblev således romansk till sin karaktär, och kom sannolikt snart under 1300-talet att betraktas som hopplost gammal och omodern, fram till dess att nya valv, målningar och nya inventarier tillkom under 1400-talet.

Den närbelägna *Kärna kyrka* har dock en helt annan historia. Den ligger inom ett medeltida kolonisationsområde, ett skogsbälte på grusåsen som sträcker sig från Linköping och västerut. Enligt en tradition ska kyrkan ha byggts samtidigt som Kaga kyrka. Avsaknaden av sockel tyder på att kyrkan tillkommit redan under 1100-talets första hälft. Kärna saknar dock spår av Eskilstunamonument, torn eller andra tidigmedeltida elitära attribut. Det finns heller inga uppgifter om huvudgårdar eller stormansägd jord i närheten, utan kyrkan kan tolkas som byggd på nykoloniserad mark. Kyrkan kom heller aldrig att ingå som annex till domkapitlet, utan verkar ha haft en självständig ställning.

Under högmedeltiden kom kyrkan att byggas om med nytt rakslutet kor. Det finns äldre uppgifter om ett masverksfönster med två mittposter i öster. Gunnar Lindqvist har velat datera utbyggnaden genom ett triumfkrucifix, som bar inskriptionen »Den 10 juli 1324 uppsatt i detta rum». Krucifixet förstördes i samband med en förödande brand 1893 (Lindqvist 2004). En annan möjlighet är dock att sätta utbyggnaden i samband med att kyrkoherden Johannes Bonde på 1370-talet blev utsedd till kanik i *Resurrectionis* kanonikat i domkyrkan. Kärna kyrka saknade dessförinnan helt koppling till domkapitlet, men redan

på 1390-talet kunde kaniken Johannes besegla en donation till kyrkan från en annan kapitelmedlem, kantorn Nils Ulfsson. År 1410 har slutligen kyrkan anslagits som annexkyrka till det nyinrättade Birgittaprebendat i domkyrkan (Schück 1959, s. 427).

Fallet med Kärna kyrka är intressant som ett exempel på kyrkor nära stiftstaden som saknar tidiga elitära drag (typ D), men som får förändringar under högmedeltiden (typ E). Detta skulle kunna tolkas i ljuset av att kyrkan och dess kyrkoherde blev intressanta för kapitlet och dess strategi för att återvinna kraft och inflytande. Andra kyrkor med liknande historia är de närbelägna Vist och Skeda, båda med tillbyggnader i flera steg, vilka möjligen kan ses som uttryck för att deras kyrkoherdar engagerats i kapitlet.

Östra Skrukeby kyrka, slutligen, är ett exempel på en kyrka med tydlig elitär bakgrund och med högmedeltida förändringar som kan kopplas till en nära relation till domkapitlet. Kyrkans äldsta utseende med torn, långhus, kor och absid, tornkammare med emporieöppning samt rikt utformad sydportal talar för en elitär prägel, med datering till 1100-talets mitt. En Eskilstunahäll visar att stenkyrkan föregåtts av en träkyrka. Under högmedeltiden har kyrkan utvidgats med ett sidoskepp mot norr, medan det rakslutna koret har daterats till senmedeltiden (Nisbeth 1962). Byggnadshistorien är dock knappast utredd i detalj. Östra Skrukeby är således under tidig medeltid en kyrka av A-typ, och under högmedeltid en kyrka av E-typ.

År 1275 har lagmannen i Östergötland, Bengt Magnusson, donerat sin gård i Östra Skrukeby, tillsammans med patronatsrätten över kyrkan och en del andra gods, till upprättandet av Petrus Martyrens altare och kanonikat i domkyrkan. Här ser vi tydliga bevis för att Östra Skrukeby ursprungligen bör tolkas som en huvudgård med egenkyrka tillhörande en gren av Folkungaätten. Frågan är givetvis om de påvisade förändringarna under högmedeltiden har någon ting med detta att göra. Lite senare har en av prebendets kyrkoherdar, kaniken Bose testamenterat tre silverkärl till kyrkan, för tillverkning av en kalk.

Under 1300-talets början får vi genom en serie dokument en unik inblick i de lokala förhål-

rie dokument en unik inblick i de lokala förhållandena i Östra Skrukeby. Kaniken Filip Ragnvaldsson innehade kanonikatet och förväntade sig tionde från socknens invånare. Vid upprepade tillfällen har Lars i Torpa och Gumme Vrange, sannolikt hemmahörande i socknen, motsatt sig kaniken och vägrat att leverera tionde och andra avgifter till kyrkan. Det gick så långt att biskop Karl 1313 ingrep och tog hjälp av kyrkoherden i grannförsamlingen Törnevalla för att bilägga tvisten. Biskopen hotade med bannlysning, och samma år har fru Ingegerd Svante-polksdotter meddelat socknens invånare att hon i sin egenskap av patronatsrättsinnehavare godkände kanikens rätt att inneha Östra Skrukeby som annexkyrka.

Schück har tolkat dessa uppgifter som tecken på socknemännens ogillande att »prästkoms-terna gingo till en hög präst som sällan syntes till, medan själavården sköttes av en illa lönad vikarie». Även för Örtomta finns ett unikt vittnesbörd om en liknande reaktion, där ett donationsbrev till kyrkan, som var annex till S:t Martini kanonikat, gavs med förbehåll att det var vikarien och inte kaniken som skulle disponera det skänkta godset (Schück 1959, s. 426). Ovan har vi konstaterat att även Örtomta kyrka har fått en tillbyggnad med nytt kor och korsarmar under denna period. Uppgifterna om konflikter mellan lokalbefolkningen å ena sidan och kanikerna och patronatsrättsinnehavarna å andra sidan är tydliga exempel på hur annexkyrkorna successivt började glida ifrån sina kanonikat.

Sammanfattningsvis kan vi se att kyrkorna i undersökningsområdet har olika utformning, under både tidig- och högmedeltid, med individuell historia och bakgrund. Detta förlopp kan ha många olika förklaringar och bakgrunder. Ett första steg har varit att pröva en metod för att identifiera förändringar eller brist på förändringar på ett mer systematiskt sätt. Det framstår som fruktbart att tolka de olika formerna för kyrkornas utformning och vidare utbyggnad som en form av materiell kultur, ett fält för medvetna val av aktiva aktörer. Kyrkorna har varit, och är fortfarande, localsamhällets viktigaste och mest symbolladdade byggnad.

Med ett antal korta nedslag i några enskilda kyrkor framgår det avslutningsvis att relationen mellan ägare och patronatsrättsinnehavare, mel-

lan kyrkoherdar, kaniker och sockenmän, har skiftat och varit föremål för konflikt och förhandling under medeltiden. I detta spel kan vi tolka kyrkobyggnaden som en viktig social arena, med möjlighet att tolka den materiella kulturen som en viktig del i dessa processer. Det återstår dock ingående studier för att förstå hur dessa processer fungerat i detalj.

Artikeln utgör en delstudie i ett planerat projekt med titeln »Människor, kyrkor, strategier. En studie i materiell kultur och socialt aktörskap i det medeltida Östergötland». Arbetet har möjliggjorts genom frikostigt bidrag från Claes och Greta Lagerfelts stiftelse, Linköpings kyrkliga samfällighet, samt Berit Wallenbergs stiftelse. Fil. dr Ann Catherine Bonnier har haft vänligheten att läsa manuset och komma med värdefulla synpunkter. Till samtliga riktas ett varmt tack.

Referenser

- Arcini, C. & Tagesson, G., 2005. Kroppen som materiell kultur. Gravar och människor i Linköping genom 700 år. I Kaliff & Tagesson 2005.
- Beckman, N., 1912. Tre konungaätter och deras jordegendomar i Sverige. *Personhistorisk Tidskrift*.
- Bonnier, A.C., 1984. Kanikernas kyrka i Alunda. *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson*. Stockholm.
- 1996. Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. Kyrka i bruk. *Meddelanden från Östergötlands länsmuseum* 1996. Linköping.
 - 1987. Kyrkorna berättar. *Upplands kyrkor 1250-1350. Upplands fornminnesförenings tidskrift* 51. Uppsala.
 - 2001. Tornbyggarna – en social elit? Elg, M. (red.). *Plats, landskap, karta. En vänatlas till Ulf Sporrang*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
 - 2004. Medeltidens kyrkor. Sjöström, I. & Ullén, M. (red.). *Östergötland. Landskapets kyrkor. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Cnatingius, B., 1927. Ett bidrag till Östergötlands äldsta romanska konst. *Forvännen* 22.
- 1967. *Björkebergs kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar. Linköping.
 - 1977. *Flistads kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar. Linköping.
 - 1988. *Skärkinds kyrka*. 2:a uppl. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar. Linköping.
 - 1994. *Bankekins kyrka*. 2:a uppl. Mindre omarbeting av Gunnar Klang. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar. Linköping.

- beth. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- Cnattangius, B.; Edenheim, R.; Ljungstedt, S. & Ullén, M., 1987. *Linköpings domkyrka*. Sveriges kyrkor 200. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Cnattangius, B. & Ljungstedt, S., 2000. *Vårdsbergs kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- Curman, S. & Lundberg, E., 1935. *Vreta klostets kyrka*. Sveriges kyrkor 43. Östergötland bd II. Stock- holm.
- Dobres, M.-A. & Robb, J. (red.), 2000. *Agency in Ar- chaeology*. London.
- Eriksson, J., 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av kyrkor inom Linköpings stift*. Länsstyrelsen i Ös- tergötlands län.
- Gardelin, G., 1997a. Medieval buildings as historical documents. *Visions of the Past. Trends and Tradition in Swedish Medieval Archaeology*. Andersson, H. et al. (red.). Skrifter 24. Riksantikvarieämbetet, ar- keologiska undersökningar. Stockholm.
- 1997b. En värdering av kvaderstenen i Linköpings domkyrka. *Hikuin* 24. Højbjerg.
- 2006. *En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Lund studies in historical archaeology 3. Lunds universitet.
- Hedvall, R. & Menander, H., 2003. Tidigkristna grav- monument i Östergötland. En inventering och registrering av samtliga gravmonument i Öster- götland. Otryckt rapport Linköping.
- Kaliff, A. & Tagesson, G. (red.), 2005. *Liunga. Kaupin- ga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Skrifter 60. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Stockholm.
- Lindblom, A., 1921a. Askeby och Svinstads kyrkor. *Ban- kekinds härad. Norra delen 1, Sveriges kyrkor vol. 13, Ös- tergötland bd 1*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- 1921b. *Vårdsbergs och Örtomta kyrkor*. Bankekinds härad. Norra delen 2. Sveriges kyrkor vol. 14. Ös- tergötland bd I:2. Stockholm.
- Linderholm, J., 1986. *Sverkersättens östgötska godsin- nehav*. Otryckt uppsats till doktorandkursen Me- deltidens samhälle och kultur i Vadstenabygdens spegel. Stockholms universitet.
- Lindqvist, G., 1978. *Vists kyrka*. 2:a uppl. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- 1988. *Slaka kyrka*. 2:a uppl. Linköpings stifts kyr- kor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- 2004. *Kärna kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- 2005. *Landeryds kyrka*. 3:e uppl. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- u. å. *Skeda kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- Lundberg, E., 1928. Östergötlands romanska lands- kyrkor. Försök till gruppering. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening 1927–28*. Linköping.
- Neill, T. & Lundberg, S., 1994. Förnyad diskussion om »Eskilstunakistorna». *Fornvännen* 89.
- Nisbeth, Å., 1962. *Östra Skrukeby kyrka*. 3:e uppl. Lin- köpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Lin- köping.
- 1963. Grebo, Värna och Björsäters kyrkor. *Ban- kekinds härad. Mellersta delen. Sveriges kyrkor vol. 99. Östergötland bd I:3*. Stockholm.
- 1993. *Askeby kyrka*. 3:e uppl. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- 1994. *Örtomta kyrka*. 2:a uppl. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledning- ar. Linköping.
- Redelius, G., 1972. *Kyrkobygge och kungamakt i Östergöt- land*. Antikvariskt arkiv 45. KVHAA. Stockholm.
- Schück, H., 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linkö- pingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Stock- holm.
- Sjöström, I. & Ullén, M. (red.), 2004. *Östergötland. Landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Socken- kyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Riks- antikvarieämbetet.
- Tagesson, G., 2002. *Biskop och stad. Aspekter av urbanise- ring och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30. Linköping.
- 2003. *Från Västerlösa till Linköping*. Carlsson, T. (red.). *Östgöta Platser. En resa genom tid och rum*. Riks- antikvarieämbetet.
- 2006. *Landeryds kyrka. Arkeologisk undersökning 2004*. Riksantikvarieämbetet UV Öst Rapport 2006:3. Linköping.

Summary

The Cathedral chapter of Linköping was founded in the 1230s, and developed over the rest of the Middle Ages to become one of the main religious institutions in Medieval Sweden. From the beginning, many rural parish churches became part of the growing chapter, especially from the earliest period. The churches were donated to a special prebenda, an institution including an altar in the cathedral, a canon who became a member of the chapter and an economic base, which could include farms or a larger estate and in some cases also a rural parish church. The development of the chapter followed different lines, with chronological differences according to the social levels of the donors, the character of the donation and economic differences. The sources mirroring this fascinating period are manifold: written documents giving a detailed picture of the donations and the donors, and the churches as a living piece of material culture with their many architectural details. The intention of the planned project, dealing with the churches and the cathedral chapter, is to try to view the churches as material culture in the rural society, reflecting the intentions and strategies of different agents.

Although the churches in the county of Östergötland, southern Sweden, have been subject to previous research, the picture still lacks a systematic approach. This is important when discussing the features and variation of the Romanesque churches, and their changes during the early Gothic period. An investigation area in the middle of Östergötland, the Medieval deanery of Linköping (fig. 3), has been selected. Information about the churches has been collected, and is presented here with some basic features – i.e. early grave slabs with runic inscriptions indicating the presence of a wooden church in the 11th century; stone churches; churches with towers indicating an aristocratic background; towers with an emporium balcony; stone decorations. Four groups of churches are discerned: type A, aristocratic continuity, church-site indicated by early grave monument succeeded by a stone church with tower; type B, early aristocratic discontinuity, an early church-site

indicated by grave monument but not succeeded by a stone church with tower; type C, late aristocratic discontinuity, no early grave monument but a later stone church with tower; type D, a non-aristocratic milieu, no grave monument and no church with tower.

The situation in the investigation area with regard to these types indicates that aristocratic church-sites were few in the 11th century. These places were however succeeded and even reinforced in 1100–1150 by stone churches with towers (type A). Discontinuity of aristocratic church-sites was extremely rare, with no example of an early church-site failing to be succeeded by a church with tower (type B). Just outside the investigation area, there is however such an example. At the same time there was a complement of new aristocratic church-sites, with churches with towers but no known predecessor (type C). Most of these churches seems to have been later (1150–1200 or even later) and less elaborate. Finally, the group of stone churches with no aristocratic features (type D), without towers etc., may have been built over a longer period. Anyhow, almost all of the churches in the area were built in stone.

During the High Middle Ages (1250–1350) some of these stone churches became subject to alterations according to Gothic influences, such as new straight-ended choirs, extended aisles and cross-formed aisles (type E). Other churches were not altered at all (type G) and some stone churches were built anew during the period (type H). These alterations have not been subject to the same scholarly interest as those of the preceding period. There are of course examples of early aristocratic churches with High Medieval alterations (type A–E and C–E) and non-aristocratic early churches with no High Medieval alterations (type D–G). Churches with a deviant pattern, like early aristocratic churches without later alterations (A/C–G) and non-aristocratic churches with alterations (D–E) are very interesting. In some cases these alterations can be discussed in the light of the relationship between the church and the chapter.

Finally, a model for analysing the churches

and the chapter is suggested. Kaga church, an early aristocratic church dated to 1120s with tower and emporium, is identified as the central church of the royal Sverker family. The church was however not altered during the High Medieval period, which may be interpreted as due to the church having been donated to a canonry in the Cathedral. Its canons were however not interested in the chapter and the parish church during the 14th century, a so-called sinecure, which is reflected in the absence of any new architectural features during the period. Kärna church, however, dated to the early 12th century, but without any signs of aristocratic features, was rebuilt and equipped with new ecclesiastical fix-

tures during the High Middle Ages. This church was the seat of influential and energetic vicars who became members of the chapter during the period. At the same time, Östra Skrukeby church, an old prebenda church with energetic canons, has both Early and High Medieval features. At the same time, we have examples of conflicts between the canon and the parishioners, showing that making use of the church as material culture was not always a simple prospect.

These few examples show possibilities for future research to shed light on rural societal situations, where the churches can be interpreted as material culture shaped by contextual agency.